

Η βυζαντινή Καλαμάτα

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

*Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών /
Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών*

ΥΠΗΡΧΕ κατά την αρχαιότητα οικισμός με συγγενές όνομα στη σημερινή θέση της Καλαμάτας ή σε σχετικά γειτονικό μέρος με το οποίο θα μπορούσε να συσχετισθεί η σημερινή πόλη; Πότε πρωτοεμφανίζεται η πόλη με το όνομα Καλαμάτα; Με τις απαντήσεις στις ερωτήσεις αυτές ως αφετηρία θα προχωρήσουμε σε μια άκρως συνοπτική παρουσίαση υποθέσεων, θρυλουμένων και ιστορικών μαρτυριών που σκιαγραφούν την ιστορική πορεία της σημαντικότητας αυτής πόλης της Μεσσηνίας από τις βυζαντινές απαρχές του οικισμού ως τη φραγκική κατάληψη.

Δύο αρχαίες κώμες, *Φαραί* και *Καλάμαι*, έχουν σχετισθεί με τη βυζαντινή και σημερινή Καλαμάτα, η οποία κάνει την εμφάνισή της στην ιστορία μόλις στον 10ο - 11ο αιώνα στον Βίο του Οσίου Νίκωνος ως *Καλομ(μ)άτα* και *Καλαμ(μ)άτα*. Παρά την ομοιότητα του ονόματος με το αρχαίο *Καλάμαι* και παρά τη δημιουργηθείσα παράδοση με τις διοικητικές επιπτώσεις της (δημιουργία δήμου Καλαμών, επαρχίας Καλαμών) ο συσχετισμός αυτός μοιάζει να έχει εγκαταλειφθεί. Πιθανότερη παρουσίαζεται η μερική τοπογραφική σύμπτωση ή γειτονία της μεσαιωνικής Καλο(α)μ(μ)άτας με τις αρχαίες Φαρές...

Κατά τη γνώμη μου δεν πρέπει να αποκλεισθεί εντελώς ο συσχετισμός όχι τόσο των πόλεων όσο των ονομάτων ανάμεσα στις αρχαίες Καλάμες και την Καλαμάτα.

Μετοικήσεις και μεταφορές κατοίκων

Η ιστορία των μεσσηνιακών οικισμών μας έχει διδάξει ότι μετοικήσεις και μεταφορές κατοίκων κατά τους μεταβατικούς βυζαντινούς χρόνους μετατόπισαν την ονοματοθεσία περιωνύμων οικισμών σε παλαιότερους, π.χ. η Κυπαρισσία γίνεται Αρκαδιά και εγκαταλείπεται το όνομά της, η αρχαία Κορώνη (Πεταλίδι) εγκαταλείπεται και το όνομά της μεταφέρεται χιλιόμετρα νοτιότερα και αντικαθιστά οριστικά αυτό της Ασίνης, όνομα που επίσης εγκαταλείπεται. Η Μαντινεία δεν γνωρίζω πάντα αν πρέπει να συσχετισθεί με τη μετοίκηση των Μαντινέων ή αποτελεί παρετυμολογικό υστεροβυζαντινό δημιούργημα. Λεύκτρα, Καρδαμύλη και Μεθώνη διατηρούνται. Η Πύλος, Σφακτορία, Κορυφάσιον αλλά και η ευρύτερη περιοχή ονομάζονται Αβαρίνος και Ναβαρίνον και πιθανότατα το Πύλος διασώζεται

στον οικισμό Πύλα της ενδοχώρας. Τέλος, η περιφέρεια Μεσσήνη-Ιθώμη γίνεται Βουρκάνον (και Μαυρομάτι), οι αρχαίες Καλάμαι γίνονται Γιάντισα (και μόλις πρόσφατα Ελαιοχώριον) με την οποία μάλλον ταυτίζονται οι Καλάμες με βάση τα επιγραφικά ευρήματα. Λόγω γειτνίασης είναι διαχρονικά διαπιστωμένη η ιστορική σχέση της σλαβογενούς Γιάντισας με την Καλαμάτα που με τη σειρά της ταυτίζεται τελικά με τις αρχαίες Φαρές.

Εξάλλου, έχει παρατηρηθεί ότι από την παράλια Καλαμάτα ως την συνοικία Περιβολάκια της Γιάντισας διάφορες θέσεις με νερά και βλάστηση θα μπορούσε να συσχετισθούν με το σε μικρή απόσταση από τις Φαρές αναφερόμενο άλσος του καρνείου Απόλλωνα. Το τοπωνυμικό

της περιοχής, οι αρχαίες Καλάμαι-Γιάντισα, το νεότερο και με αρχαιολογικά ευρήματα Πέρα Καλαμίτσι 15 χμ ανατολικά της Καλαμάτας, το Καλάμι αλλά και η ίδια η Καλαμάτα προϋποθέτουν την ύπαρξη υγρού εδάφους με καλαμιώνες. Ακόμη κι αυτή η σλαβογενής Γιάντισα σημαίνει υγρό τόπο. Γιατί λοιπόν και στην περίπτωση των Φαρών-Καλαμάτας να μην έχει συμβεί μια από τις αλλαγές και μετονομασίες που διαπιστώνονται στον μεσοβυζαντινό

▲ *Αποψη της Καλαμάτας και του κάστρου από νοτιοδυτικά. Η οχυρή ακρόπολη των αρχαίων Φαρών χρησιμοποιεί ως προύργιο και βάση στους Βυζαντινούς μετά τον 7ο αι., όταν η βυζαντινή παρουσία άρχισε να επεκτείνεται στην ενδοχώρα και έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στην καθυστάση των Σλάβων των ορεινών περιοχών του Ταυγγείου, Καρτ ποστάλ του 1900 (φωτ.: Αρχείο ΕΛΙΑ).*

ντινό μεσσηνιακό χώρο; Αντί λοιπόν να αναζητείται απλώς και μόνο κάποιος Καλο(ο)μ(μ)άτης και μια υποθετική Παναγία Καλομμάτα για το βυζαντινό όνομα Καλαμάτα, δηλαδή των αρχαίων Φαρών, όνομα που τελικά εγκαταλείπεται, λογικότερο μοιάζει η αναζήτηση αρχικά μιας ονοματολογικής σχέσης με τις πλησιόχωρες αρχαίες Καλάμες και με τον όποιο Καλαμάτη (κατά το *Λίμναι-Λιμνάτης, Αιγαί-Αιγαίτης, Γυθειάτης* κ.λπ.). Το επώνυμο μάλιστα Καλαμάτης είναι γνωστό στα υστεροβυζαντινά έγγραφα.

Πάντως, η μετονομασία των Φαρών σε Καλαμάτα, είτε προέρχεται από το Καλάμαι είτε από το Καλαμάτης, είτε από τα καλαμια-καλαμάτος-καλαμάτα χώρα, πρέπει να τοποθετηθεί στα χρόνια που επισυμβαίνουν πληθυσμιακές αλλαγές στην περιοχή 7ο και 8ο αι. και η οχυρή κώμη Κα-

**Θρύλος και Ιστορία:
Από τις βυζαντινές
απαρχές του οικισμού
έως τη φραγκική
κατάκτηση**

λάμια εγκαταλείπεται, σλαβοκρατείται και μετονομάζεται σε Γιάντισα. Αραγε κατά το προηγούμενο της Κυπαρισσίας και της Κορώνης μια μετεγκατάσταση κατοίκων στις Φαρές από τις Καλάμες ή του όποιου Καλαμάτη δημιούργησε το νέο όνομα Καλαμάτα και οδήγησε στη λήθη το όνομα των Φαρών; Η επίσης μαρτυρούμενη στις πηγές Καλομμάτα θα μπορούσε να αποτελεί παρετυμολογική, εξευγενισμένη, λόγω εκδοχή του δημώδους ονόματος, πράγμα που διαπιστώνεται πλειστάκις και διαχρονικά. Η προτεινόμενη νέα εκδοχή μιας παλαιάς υπόθεσης, με πλήθος τα γλωσσολογικά προβλήματα, παραμένει πάντα ανοικτή στην έρευνα.

Βυζαντινό προπύργιο και βάση

Πρέπει πάντως να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας ότι το κάστρο των αρχαίων Φαρών και η ευρύτερη περιοχή ως τα Ακοβίτικα, με μαρτυρημένη αρχαιολογικά την υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή παρουσία, κατά πάσα πιθανότητα χρησίμευσε ως προπύργιο και βάση στους Βυζαντινούς μετά τον 7ο αι. Κατά την περίοδο που η βυζαντινή παρουσία ξεκινώντας από την παράλια χώρα (την οποία όπως και μέρη του εσωτερικού π.χ. τη Μεσσήνη, ήλεγχε κατά διαστήματα και σύμφωνα με τις ανάγκες) άρχισε να επεκτείνεται στην υγρή ενδοχώρα μέχρι τον Άγιο Φλώρο, το κάστρο Φαρών-Καλαμάτας πρέπει να έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην αντιμετώπιση των ανυπότακτων Σλάβων της μεσσηνιακής πεδιάδας. Κατά μια ενδιαφέρουσα πρόσφατη άποψη, στηριζόμενη στο τοπωνυμικό της πεδιάδας και ορεινής Μεσσηνίας, οι Βυζαντινοί με βάσεις τη Μεσσήνη-Βουλκάνο και το κάστρο Φαρών-Καλαμάτα απώθησαν αρχικά τους Σλάβους στα ορεινά. Στη συνέχεια είχαν πλέον να αντιμετωπίσουν τους ορεινούς ανυπότακτους Σλάβους, όπως αυτούς που εγκαταστάθηκαν στις οχυρότατες αρχαίες Καλάμες μετονομάζοντάς τις Γιάντισα και αυτούς του Ταΰγετου. Τούτο εξάλλου καταφαίνεται στους επόμενους αιώνες της φραγκοκρατίας οπότε και η ιστορική μαρτυρία υπάρχει.

Νομίματα του 8ου και 9ου αιώνα, σπάνιος φύλλισ των συναυτοκρατόρων Κωνσταντίνου ΣΤ και Ειρήνης της Αθηναίας (780-790) από τον Άγιο Φλώρο και φύλλισ του Λέοντος ΣΤ (886-912) από την Καλαμάτα επιβεβαιώνουν τη στρατηγική θέση της ευρύτερης περιοχής του ποταμού Παμίσου από την Καλαμάτα έως βαθιά στην ενδοχώρα και την πρώιμη ύπαρξη βασιλικής οδού, όπως μαρτυρείται σε υστερότερα έγγραφα. Επίσης κάποιες υποθέσεις για πρώιμη χρονολόγηση, πολύ πριν από τον 11ο αι., μερών ή δόμων του κάστρου και του υπόγειου τμήματος του Αγίου Χαραλάμπους (τετράγωνου κτίσματος αγνώστου αρχικής χρήσεως) μαρτυρούν εδραιωμένη βυζαντινή παρουσία στην Καλαμάτα πολύ πριν από το πέρασμα του Οσίου Νίκωνος στα τέλη του 10ου αι. Πάντως η βυζαντινή Καλαμάτα πριν από την πρώτη αναφορά της στον Βίο του Νίκωνος ελάχιστα αρχαιολογικά τεκμήρια διαθέτει για τη μελέτη του οικισμού.

Βίος του οσίου Νίκωνος

Στο πρώτο τμήμα του Βίου που χρονολογείται στις αρχές του 11ου αι. (1005-1025)

◀ **Φραγκόλιμνα.** Καρι ποστάλ της δεκαετίας του 1930. Τα τοπωνύμια Φραγκόλιμνα, καθώς και Φραγκοπήγαδο διατηρούνται από την περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Καλαμάτα. Πρόκειται περί ενός τεράστιου λάκκου, που επιχώστηκε στα μέσα του 19ου αι. (φωτ.: Αρχείο ΕΛΙΑ).

▶ **Άγιος Χαραλάμπος.** Το υπόγειο τμήμα του ναού, καθώς και μέρη ή δόμοι από το κάστρο μαρτυρούν εδραιωμένη βυζαντινή παρουσία στην Καλαμάτα, πολύ πριν από το πέρασμα του οσίου Νίκωνος τον Μετανοείτε στα τέλη του 10ου αι. (φωτ.: Ιάκωβος Χαϊζησιαύρον).

η Καλομμάτα ή Καλαμάτα αναφέρεται ως ενδιάμεσος σταθμός στην πορεία του Νίκωνος από τη Μάνη προς την Κορώνη και Μεθώνη. Τούτο σημαίνει ότι ήδη από χρόνια η Καλαμάτα αποτελούσε σημαντική και αξιομνημόνευτη κόμη δίπλα στο Βουρκάνο-Μεσσήνη, Αρκαδιά, Μεθώνη και Κορώνη που επίσης αναφέρονται ως κύριοι σταθμοί στην ιεραποστολική πορεία του Οσίου. Ανήκε ήδη από τις αρχές του 9ου αι., όπως και όλη η Μεσσηνία με τις επισκοπές Κορώνης και Μεθώνης, στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως Πατρών.

Στο τρίτο τμήμα του Βίου του Νίκωνος που σύμφωνα με τον εκδότη του χρονολογείται στα 1149 γίνονται αναφορές σε μοναχό εκ της παράλιας χώρας Καλομμάτας και στους οικούντες την Καλομμάταν οι οποίοι μεταβαίνουν να προσκυνήσουν το ιερό τέμενος του Νίκωνος στη Σπάρτη. Τούτο πάλι σημαίνει ότι στα μέσα του 12ου αι., η Καλαμάτα διέθετε μονή (πιθανώς αυτή του κάστρου που αναφέρει το Χρονικόν του Μορέως) και σχετιζόταν επικοινωνώντας, σίγουρα όχι μόνο για λατρευτικούς λόγους, με τη Σπάρτη. Αν μά-

λιστα η πληροφορία αυτή συνδυαστεί με την αναφερόμενη στα ίδια χρόνια Μαΐττα ή Ματθία από τον Αραβα γεωγράφο και περιηγητή Εντρισί (και αν είναι τελικά η Καλαμάτα), περιγραφόμενη ως «πόλη μεγάλη και πολυάνθρωπο σε απόσταση 20 μιλίων από την Κορώνη», τότε η Καλαμάτα με το κάστρο της και με τον πληθυσμό της είχε σταδιακά αρχίσει από τον 12ο αι., να αποκτά μεγάλη σπουδαιότητα στο μέσον ενός άξονα που συνέδεε την ορεινή με την παράλια και ναυτιλούμενη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, δηλαδή από τη Σπάρτη ως την Κορώνη. Είναι η εποχή (11ο-12ο αι.), που χρονολογούνται και τα σημαντικότερα σωζόμενα μνημεία της πόλης ή κάποιες φάσεις αυτών: ο ναός των Αγίων Αποστόλων, του Αγίου Χαραλάμπους και της Κοιμήσεως, του Αγίου Κωνσταντίνου της μονής Καλογραίων, του Αγίου Δημητρίου στη θέση Τρούλες και πιθανότατα ο ναός και η μονή στο κάστρο. Στο τρίτο πάντα μέρος του Βίου του Νίκωνος, δηλαδή το χρονολογούμενο στα 1149 μας παρέχονται με αφορμή θαύματος του οσίου και ορισμένες, οι πρώτες

τοπογραφικές πληροφορίες της Καλαμάτας και που ενισχύουν την εκτεταμένη, λιμνών και εξυδροβίων καλάμων και καλαματών προέλευση του ονόματός της.

Σε μια περιοχή λοιπόν με εκβολές ποταμών και διαβρωνόμενες ή διαμορφούμενες νέες εκτάσεις ένα θαύμα καταβύθισης γηλόφου είναι αναμενόμενο, όπως επίσης η καταβύθιση ναού του Μιχαήλ του αρχιστρατήγου. Πολλοί τοποθετούν το θαύμα στη Φραγκόλιμνα της Καλαμάτας, λάκκου που επιχώστηκε στα μέσα του 19ου αι. Πάντως ουσιαστικά η ιστορία της Καλαμάτας με βάση τις πηγές αρχίζει μετά το 1205, δηλαδή μετά την κατάληψή της από τους Φράγκους. Σύμφωνα λοιπόν με το Χρονικό του Μορέως τα τέσσερα σημαντικά κάστρα πάνω στον αιγιαλόν που πρέπει να πάρουν οι Φράγκοι για να πετύχει η κατάληψη του Μοριά είναι του Ποντικού (στο Κατάκωλο), η Αρκαδία (Κυπαρισσία) η Κορώνη και η Καλαμάτα.

Ηλθαν λοιπόν στην Καλομμάταν και
Το κάστρον πύραν αχαμινόν,
ως μοναστήριν το είχαν
το σώσει το επολέμψαν,
από σπαθίου το απήραν.
Με συμφωνίες το έδωκαν
κι εκείνοι ωσάν κι οι άλλοι.

Επιλογή Βιβλιογραφίας

A. Bon, «La prise de Kalamata par les Francs en 1205, Mélanges Charles Richard I »1949, 98-104.

A. Bon, «Le Peloponnèse byzantin jusqu' en 1204», Paris 1951, 114 σημ. 4, 141-142.

N. Α. Παπαχατζής, «Πανσαίνον Ελλάδαος περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά», Αθήνα 1979, 89-108.

Οδ. Λαμψίδου, «Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοείτε (ζείμενα-σχόλια», Αθήνα 1982.

Ph. Malingoudis, «Toponymy and History. Observations concerning the Slavonic toponymy of the Peloponnese, Cyrillomethodianum 7» (1983), 99-111.

Δ. Β. Βαγιακάκου, «Το τοπωνύμιον Καλαμάτα», Πελοποννησιακά 19 (1991-1992), 265-285 όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.